

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Psychoanalyse tussen ideologie en wetenschap

Bespreking van: Ann Casement (red.) (2004). *Who owns psychoanalysis?* Londen: Karnac. ISBN 1-85575-370-7, 396 pagina's, prijs: € 36,00

Eddy de Klerk

Toen ik mijn maidenspeech hield voor de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, zei een goedbedoelende collega na afloop tegen mij: 'Gefeliciteerd, nu hoor je erbij!' Ik dacht bij mijzelf: 'Was het daar allemaal om begonnen?' Met jarenlange vertraging expliciteert *Who owns psychoanalysis?* mijn ongemak van destijds. Hinshelwood (p. 52) zegt het zo: 'There is an implicit symmetry between owning and belonging; you can be owned by the group whose ideas you own.' Tegen dat laatste verzette ik mij. Dit boek is ingedeeld in vier secties: academie, geschiedenis, politiek en wetenschap. De overlap tussen de hoofdstukken stoort niet. Wat wel stoort is dat de integratie van de veelsoortige gegevens geheel aan de lezer wordt overgelaten. Qua theoretische richting is dit boek oecumenisch: lacanianen komen aan het woord, de redacteur is een jungiaanse analytica. Een aantal bijdragen zijn kritisch over de exclusiviteitsaanspraken van de British Psycho-Analytical Society (BP-AS) en de IPA. Beide organisaties werden daarom uitgenodigd om een weerwoord te geven, maar er was niemand die dat wilde doen. Onder het hoofdje 'Academic' zijn vier hoofdstukken gegroepeerd. Burgoyne betoogt dat binnen de psychoanalyse te veel energie verspild wordt aan controverses, ten koste van haar wetenschappelijke missie. Szasz vertolkt zijn al dertig jaar beleden standpunt dat de hedendaagse psychoanalyse moreel bankroet, intellectueel corrupt en professioneel dood is. Hij lardeert deze stellingen met smeuge tegenstrijdigheden in het werk van Freud. Hinshelwood, al even genoemd, benadrukt het onderscheid tussen materieel, juridisch eigen-

dom en het psychisch eigendom van ideeën, dat kan leiden tot de vorming van een bepaald groepsideaal. Tegenidentificaties zorgen ervoor dat de groeps grenzen bewaakt worden. Hij vindt dat een psychoanalytische opleiding expliciet aandacht moet besteden aan de archeologie van het vigerende groepsideaal. Hij heeft daarbij de historische bepaaldheid van de grensoorlogen tussen psychoanalytici en psychoanalytisch psychotherapeuten op het oog. Vanuit zijn optiek kan ik begrijpen dat bij veel psychoanalytici de psychoanalytische psychotherapie geleidelijk deel is gaan uitmaken van het groepsideaal. Ahumada ziet een gevaar in de linguïstische draai die de filosofie genomen heeft in de tweede helft van de twintigste eeuw, met in haar kielzog Lacan. De taal heeft in die kringen ontologische status gekregen. In het postmodernisme wordt een veelvoud van 'psychoanalytische vertogen' gegenereerd. Men geeft zich over aan een eindeloos spel van betekenissen, waarbij het causale denken en het zoeken naar waarheid het loodje hebben gelegd.

De sectie 'History' bevat interessante feiten. Shamasani traceert de genealogie van het woord 'psychotherapie'. Naar analogie en in onderscheid ervan smeedde Freud het neologisme 'psycho-analyse.' De correcte Duitse term zou 'Psychanalyse' geweest zijn. Maar Freud wilde, ondanks kritiek, de 'o' niet opgeven. Casement behandelt het rapport van de British Medical Association uit 1929, dat naging of de kritiek op de psychoanalyse terecht was en wie zich psychoanalyticus mocht noemen en wie niet. Deze vragen zijn in Engeland opnieuw actueel omdat men streeft naar een officiële registratie van psychotherapeuten en daarmee ook van psychoanalytici. Heeft de BP-AS het alleenrecht te bepalen wie dat zijn? King levert een voor mij ronduit verbijsterende bijdrage. Zij zegt dat de BP-AS beheerst wordt door één vraag: 'What is the patient doing to you now?' King stelt voor deze betreurenswaardige ontwikkeling twee factoren verantwoordelijk. De psychoanalytische psychothera-

pie heeft de psychoanalyse grotendeels overgenomen. En de Sandlers hebben met hun splitting van het onbewuste in een 'present' en een 'past unconscious' aan deze toestand bijgedragen. Zij vindt dat 'vrije associatie', 'vrij zwevende aandacht' van de analyticus, 'herhalingsdwang', 'regressie', 'ontwikkeling', 'infantiele seksualiteit' leidend tot volwassen seksualiteit, en het 'Boven-Ik' richtinggevend begrippen blijven, die de psychoanalyticus onderscheiden van de rest. Laat ik nu denken dat niet alleen alle psychoanalytici in Nederland, maar ook psychoanalytische psychotherapeuten deze uitgangspunten in grote meerderheid zouden onderschrijven!

Roazen noemt de psychoanalyse ten opzichte van de eigen geschiedenis antihistorisch, of ahistorisch. Freud heeft bijvoorbeeld gezegd dat de ideeën van Adler en Jung waarheid bevatten. Niemand heeft zich ooit afgevraagd wat Freud daarmee bedoelde. Toen ze eenmaal uitgestoten waren hield de belangstelling op. Terwijl Freud zelf een rebel was en rebelse geesten aantrok, creëerde hij een orthodoxie waarbinnen conformisme heerste en andersdenkenden moesten vrezen voor 'ketter' uitgemaakt te worden.

Onder het hoofdje 'Political' bespreekt Appel de complexe strijd in New York voor een onafhankelijke van overheidswege af te leveren licentie in de beoefening van de psychoanalyse. Bekend is dat medici er de psychoanalyse domineerden. Minder bekend is dat ook psychologen andere beroepsgroepen wilden buitensluiten.

Roudinesco stelt vast dat de geografische verspreiding van de psychoanalyse samenvalt met die van de *rule of law*. In moslimlanden is psychoanalyse daarom veelal onmogelijk vanwege de houding tegenover vrouwen. Binnen de psychoanalytische wereld is eenzelfde discriminerende positie ingenomen ten opzichte van homoseksuelen. Niet door Freud, maar wel door Jones en Anna Freud. Pas heel recent is daarin verandering gekomen.

Nobus beschrijft de gevechten en afsplitsingen onder de volgelingen van Lacan. De schoonzoon van Lacan, bijgenaamd 'Divan de Verschrikkelijke', meent de ware erfgenaam te zijn van zijn gedachtegoed, evenals Anna Freud destijds van dat van haar vader. Aan mij drong zich de vergelijking op met de vroege geschie-

denis van andere mono-ideologieën, zoals die van christenen en moslims.

Pokorny meent dat de BP-AS zich op een zelf-destructieve weg bevindt door de politieke controle te willen behouden over wie zich psychoanalyticus mag noemen en wie niet.

Leader betoogt dat er geen monopolie op de psychoanalyse kan bestaan. Hij ziet de verhouding tot de psychoanalytische psychotherapie als cruciaal voor de toekomst. Hun onderlinge verschillen zijn kleiner dan de verschillen met andere therapievormen.

In het gedeelte 'Science' formuleert Grünbaum zijn kritiek op het wetenschappelijke gehalte van Freuds werk. Bijvoorbeeld: uit het feit dat opheffing van verdringing tot genezing leidt, mag niet zomaar afgeleid worden dat verdringing de oorzaak van de kwaal was. Eenzelfde soort bewering zou zijn: omdat aspirine een goed medicijn tegen hoofdpijn is, is een gebrek aan aspirine de oorzaak van de hoofdpijn. Toch ziet hij mogelijkheden voor de psychoanalyse. Namelijk als bron van nieuwe hypothesen op minstens drie gebieden: de plasticiteit en de reconstructieve rol van het geheugen tegenover fotografische vastlegging van het verleden; het belang van affect bij cognitie; de relevantie van temperament in de karakterontwikkeling.

Fonagy en Target betogen in het voetspoor van Kandel dat de habituele manier van kijken naar de wereld de hersenchemie beïnvloedt. Deze is op haar beurt van invloed op de genexpressie. Het is de ervaren omgeving die beslissend is voor de interpretatiehabitus. Psychoanalyse kan die veranderen.

Solms laat zien dat bij rechts- of linkszijdige hersenbeschadigingen psychiatrische beelden kunnen ontstaan die niet te herleiden zijn tot dit organisch substraat. Hij trekt daaruit de slotsom dat 'the mind is no less real than the brain'. Eagle en Wakefield verwerpen de manier waarop psychoanalytici als Mitchell proberen te ontsnappen aan Grünbaums kritiek door te volstaan met 'narrative truth'. De vaagheid van onbewuste psychische toestanden is geen argument voor de onmogelijkheid van waarheidsvinding. Er is altijd een op te sporen intentionele waarheid.

Wat vind ik van dit boek? Indien de psychoana-

lyse niet als methode fungeert maar als ideologie, met gelovigen in plaats van zoekers, leidt zij tot onvruchtbare controversen en verspilling van energie. Voorzover zij leidt tot wetenschappelijk onderzoek is zij uitdagend en inspirerend. Het is een informatief en verhelderend boek dat om strategische redenen is geschreven: om het Engelse debat over de 'eigendomsrechten van de psychoanalyse' in een breder perspectief te plaatsen.

A. de Klerk, klinisch psycholoog en psychoanalyticus, is werkzaam in eigen praktijk.

Wakker worden

Bespreking van: Neville Symington (2004). *The blind man sees. Freud's awakening and other essays*. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-984-5, 226 pagina's, prijs: € 30,18

Harry Stroeken

De boektitel *The blind man sees – Freud's awakening* is die van het eerste essay, dat een parallel trekt tussen Freud en Siddhartha/Boeddha. Boeddha was blind geweest voor dood, ziekte en ouderdom. Freud was verblind en emotioneel geïsoleerd op het fysiologisch laboratorium van Brücke en gevangen in de deterministisch positivistische ideeën van de Physicalische Gesellschaft. Hij was bijvoorbeeld in het geheel niet op de hoogte van studies die over kinderlijke seksualiteit verschenen. Hij werd wakker (Symington spreekt liever van *awakening* dan van *conversion*), wendde zich af van de exclusief positivistische wetenschap, ging in de leer bij Charcot en de zijnen en legde zich toe op de behandeling en de studie van hysterie en hypnotisme. Allemaal onwetenschappelijke personen en zaken voor iemand als Brücke. Daarna volgde een strijd, samen te vatten als autoanalyse, die uitmondde in de verlichting. Die verlichting leidde onder andere tot de werken over de droom en de verhandelingen over seksualiteit. De komst van volgelingen (de woensdagavondbijeenkomsten) en de stichting van een institutie (IPA) vormden de afsluitende vijfde en zesde fasen van het proces.

Symington – een vruchtbare auteur, die vooral bekend is door zijn boek uit 1993 over narcisme – blijft in dit boek op de seculier-religieuze toer en werkt al eerder door hem behandelde thema's verder uit (Symington 1994). Hij maakt scherp onderscheid tussen 'geopenbaarde' en 'natuurlijke' religie. De natuurlijke religie is met name te vinden in hindoeïsme en boeddhisme. Bij geopenbaarde godsdiensten moeten we denken aan jodendom, christendom en islam. Deze laatste steunen op een geopenbaard boek (bijbel en koran). Geopenbaarde religie plaatst hij in de hoek van de psychiatrische pathologie (p. 107). Uiteraard brengt Symington enige nuanceringen aan, maar hij kan toch niet de schijn vermijden dat hij meer dan twee miljard mensen rangschikt onder pathologie. Bij natuurlijke religie hoort een natuurlijke spiritualiteit. Zij houdt zich bezig met vragen als de volgende: 'Hoe moet een mens leven? (...) Wat is de zin van het leven?' (p. 161). 'Psychoanalysis is a natural religion but not a revealed one' (p. 127). 'Positivistic science' staat voor hem tegenover 'authentic religious'. In deze dichotomie denkt hij. Psychoanalyse behoort tot de authentieke, natuurlijke religie en staat tegenover positivistische wetenschap.

Wat van dit boek te zeggen? Tussen theoretische beschouwingen door staan her en der heel mooie vignettes uit zijn praktijk. Het lijkt mij buiten kijf dat de psychoanalyse – vaak impliciet – gedachten ontwikkelt over de zin van het leven, de weg van de mensen. Ook ben ik het ermee eens dat psychoanalyse een hermeneutische inslag heeft, een wetenschap is van het subject, en dat vragen van (on)vrijheid en verantwoordelijkheid niet kunnen worden ontlopen. Maar ik vraag mij af of de religieuze terminologie van Symington zal overkomen in het Nederlandse gesecculariseerde klimaat.

Literatuur

Symington, N. (1993). *Narcissism: A New Theory*. Londen: Karnac.

Symington, N. (1994). *Emotion and Spirit. Questioning the Claims of Psychoanalysis and Religion*. Londen, Karnac, heruitgave met nieuw voorwoord 1998.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

‘Rickman is excellent’

Bespreking van: Pearl King (samenstelling en redactie) (2003). *No ordinary psychoanalyst. The exceptional contributions of John Rickman*. Londen/New York: Karnac Books. ISBN 1-85575-920-9, xiii + 365 pagina's, prijs: € 37,75

Michel Thys

John Rickman (1891-1951) lijkt me zo'n analyticus die velen wel kennen maar over wie weinigen echt iets kunnen vertellen. Pearl King beoogt met *No ordinary psychoanalyst* een herontdekking van haar leeraanlyticus. Zesenvestig jaar na zijn *Selected Contributions to Psychoanalysis* (Rickman 1957) wijst de verschijning van deze uitgave op een hernieuwde belangstelling, die misschien eerder betrekking heeft op een historische situering dan op de inhoudelijk analytische draagwijdte van Rickmans artikelen. Rickman imponeert wegens het doorzettingsvermogen waarmee hij intern de psychoanalyse institutioneel hielp verankeren en extern heeft uitgedragen naar aangrenzende disciplines. Na een voorwoord van Riccardo Steiner schrijft King een biografische schets van zeventig pagina's. Daarna volgt een selectie van achttien artikelen van Rickman zelf. De levensloop van Rickman brengt ons in contact met vele groten uit het analytische verleden. Hij was in analyse bij Freud – die in een brief van 13 mei 1920 aan Jones schreef: 'Rickman is excellent' – bij Ferenczi en bij Klein, en hij was zelf analyticus van Bion. Rickman stond mee aan de wieg van verschillende analytische instellingen en vervulde talrijke bestuurlijke functies, vooral in de Britse Vereniging. Als bestuurslid, voorzitter, opleider en lid van verschillende commissies werkte hij nauw samen met Bowlby, Anna Freud, Klein, Isaacs, enzovoort. Hij was als lid van de opleidingscommissie rechtstreeks betrokken bij de Freud-Kleindiscussies, evenals bij de naoorlog-

se spanning tussen de IPA en de APA. In 1948 was Rickman hoofdredacteur van de *International Journal*. Van 1925 tot 1949 zat hij in de redactie van de *British Journal of Medical Psychology*, waarvan de laatste vijftien jaar als hoofdredacteur. Ook was hij betrokken bij de komst van joodse analytici naar Londen (o.a. Freud, Rosenfeld en Segal). Hij nodigde ook de Balints uit, maar dit was tegen de zin van Jones. Hoewel Rickman dikwijls nauw samenwerkte met Jones ging hij conflicten met hem niet uit de weg. Na de oorlog ging hij de analytische situatie in Duitsland ter plekke onderzoeken. Rickman was een echte 'institutionele analyticus' wie de organisatie van de psychoanalyse in Engeland en daarbuiten zeer ter harte ging. Verschillende artikelen getuigen van deze bekommerning, zoals bijvoorbeeld *Reflections on the function and organisation of a psychoanalytical society*.

Zijn analytische positie in de woelige jaren dertig en veertig is interessant. Volgens Balint wilde hij niet beschouwd worden als een kleiniaan. Anderzijds trokken de Amerikanen hun uitnodiging om opleiding te komen geven in, nadat ze vernomen hadden dat Rickman de leider zou zijn van de Klein-sectie in het Britse conflict tussen freudianen en kleinianen. Hij was wel leeraanlyticus in de groep rond Klein, maar ook van haar wilde hij geen vazal zijn (en in die zin klopt de bewering van Balint). Zijn antwoord aan de Amerikanen typeert hem wellicht goed. Hij stelt daarin dat voor hem de freudiaanse leer van de overdracht, de weerstand en de infantiele seksualiteit de fundamenten zijn van de psychoanalyse en dat het aan elke analyticus is om binnen deze wijde grenzen zijn eigen analytisch denken en handelen te ontwikkelen en daar verantwoordelijkheid voor te dragen. Hier spreekt de *independent* die zich ver houdt van elk dogmatisme. Dat nam tegelijkertijd niet weg, zoals hij ook aan de Amerikanen schreef, dat hij een voorstander was van de integratie van het werk van Freud, Abraham en Klein. 'I share with Jones and a number of others in the British Society the view that there is a logical development in this direction, which is not the same thing as an "espousal of Kleinian ideas".'

Naast zijn 'klassieke' klinische werk en zijn

institutionele bezigheden, was Rickman vooral geïnteresseerd in de 'toepassing' van het analytische gedachtegoed op situaties buiten de klassieke kuur. Hij vond dat andere professionele – medische en sociale – kringen, maar ook de maatschappij als geheel, van de psychoanalytische inzichten moesten kunnen genieten. Opgegroeid in het quakermilieu, is hij altijd een sociaal geëngageerd analyticus geweest. Het artikel *The cathartic function of general elections* is daar een illustratie van. Naast zijn vele contacten, als opleider en als redacteur, met collega's uit aangrenzende disciplines, heeft hij deze missie vooral kunnen realiseren als psychiater in het Britse leger tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op dit terrein heeft hij pionierswerk verricht. Zo kreeg hij internationale faam door zijn psychoanalytische interviewtechniek met kandidaat-officieren. Maar vooral kreeg Rickman bekendheid vanwege zijn werk met groepen militairen met oorlogsneurose. In plaats van de een-op-eenrelatie tussen dokter en patiënt zag Rickman meer en meer het belang van sociale factoren in de geestelijke gezondheid van legereenheden. Hij liet zich inspireren – en hierin ligt zijn theoretische vernieuwing – door een combinatie van de objectrelatietheorie en de veldtheorie van Kurt Lewin, die de bestudering van onbewuste factoren in sociaal gedrag moest bevorderen. Deze synthese is karakteristiek voor Rickman. Hij trok de aandacht van Bion, met wie hij begin 1943 samenwerkte in het Northfield Experiment. Zij besloten getraumatiseerde patiënten te behandelen via de groep waar ze lid van waren, met als therapeutische doelstelling het ontwikkelen van 'group membership skills'. In plaats van de problemen van de individuen aan te pakken focusten ze op de acties en ervaringen van de groep als geheel. Ze publiceerden hun rapport eind 1943 in *The Lancet*: *Intra-group tensions in therapy – Their study as the task of the group*, later opgenomen in Bions bekende boek *Experiences in groups and other papers* en ook in de hier besproken uitgave. Rickman leverde – als een soort psychoanalytisch oorlogscorrespondent – voortdurend korte en langere bijdragen over maatschappelijke en psychische vraagstukken in tijden van oorlog, zoals *Panic and air raid precautions* en

Some psychodynamic factors behind tensions that cause wars. Rickman ontpopte zich tot wat ik een 'politiek analyticus' zou noemen, als een psychoanalytisch onderzoeker van institutionele, groepsdynamische en maatschappelijke interactieproblemen.

Het grootste deel van het boek bestaat uit de selectie van achttien van Rickmans artikelen, waarvan veruit de meeste nooit eerder werden gepubliceerd. King rangschikt ze in vier groepen. In het eerste deel zijn vier artikelen samengebracht over de wetenschappelijke methode van de psychoanalyse, die vergeleken wordt met de experimentele psychologie en met andere menswetenschappen. Het tweede deel bevat vier bijdragen over de door hem ontwikkelde interviewtechniek, met onder andere een vergelijking van het psychoanalytische met het antropologische interview. In het derde deel, *Disruptive forces in group relations* zijn acht artikelen verzameld die een globaal beeld geven van Rickmans visie op onbewuste groepsprocessen. Het vierde deel ten slotte bevat vier teksten over (quaker)geloof en de ontwikkeling van de morele functie. Rickman was inderdaad geen gewoon analyticus. Hij tastte de grenzen van de eigen discipline af en legde bruggen naar andere. Het voorliggende boek geeft een goed beeld van de vruchtbare rol die hij op dat vlak heeft gespeeld. Daarnaast biedt zijn biografie een boeiende schets van een voor de psychoanalyse zo cruciale periode.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus te Antwerpen.

Zoektocht naar de psychoanalytische identiteit

Bespreking van: Anton Y. Berkouwer (2004). *Handboek: de psychoanalytische setting*. Anatomie van een plek. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-938-1, 350 pagina's, prijs: € 46,75

Eric Ceysens

Anton Y. Berkouwer overleed op 4 oktober 2003 op eenenzeventigjarige leeftijd. In Vlaan-

deren is Berkouwer vooral bekend als psychoanalyticus die zich naast psychoanalyse in engere zin bezighield met klinische psychotherapie en milieutherapie. *Handboek: de psychoanalytische setting*, gepubliceerd in 2004, vormt nu deel van zijn nalatenschap en is samengesteld uit de rijpe gedachten van een analyticus op leeftijd. Berkouwer toont ons zijn innerlijk weten (p. 25), zijn eigen versie van de psychoanalytische theorie toegepast op de praktijk. Hij beperkt zich, zoals te verwachten, niet tot de klassieke banksetting en gaat eveneens in op individuele en groepsanalytische, ambulante en vooral klinische settings. De nadruk in dit boek ligt niet, zoals gewoonlijk, op de verschillen en geschilpunten die rijzen bij de confrontatie met verschillende vormen van settings, maar op de overeenkomsten. Centraal staat telkens de zoektocht naar de psychoanalytische identiteit en hoe die tot uiting kan komen binnen verschillende kaders. Een psychoanalytische setting is volgens deze auteur een situatie die de bedoeling heeft een therapeutisch proces op gang te brengen, te onderhouden en te beëindigen. Deze situatie bestaat uit de interactie met de analyticus of psychotherapeut en bezit een aantal elementaire aspecten die in de verschillende hoofdstukken worden uitgewerkt. Achtereenvolgens bespreekt de auteur: tijd en duur, plek en ruimte, eigenschappen, het in stand houden, afwijken en wijzigen van de setting en de variantie in een gelijkblijvende setting. Daarenboven gaat hij in op de beleving van de setting in overdracht en tegenoverdracht en hij sluit het boek af met een hoofdstuk over de 'metasetting van de psychoanalytische setting'. Het is onmogelijk om vanuit een vogelperspectief de rijkdom van dit boek recht te doen, daarom zal ik me toeleggen op de twee laatste hoofdstukken. Hoofdstuk 10 heeft als titel *Variantie in een gelijkblijvende setting*. Onder 'variantie' verstaat Berkouwer het gelijkblijven en tegelijkertijd veranderen van de setting. Deze variantie staat in relatie tot de problematiek van de patiënt en de fase van het behandelproces. In dit laatste zit, net zoals in de psychische ontwikkeling, een min of meer vaste volgorde die verandering nodig maakt. De auteur bespreekt dan, met voldoende aandacht voor de intrapsychische kant van hechtingen,

de hechting aan de psychoanalytische en de klinische setting. Tussendoor komt de crypt, als uiting van een verlies dat niet verwerkt is en waarbij men gehecht blijft aan een innerlijk object, aan bod. Vervolgens maakt Berkouwer enkele controversiële ethische bedenkingen bij de 'Vreemde situatie' in de opzet van het gehechtheidsonderzoek. Zo stelt hij de vraag of het verantwoord is een moeder te vragen zich niet aan te passen aan de behoeften van de baby, maar aan die van de onderzoeker en wetenschappelijke gemeenschap. Na dit alles gaat hij in op de door Mahler beschreven fasen en subfasen van het individuatie-separatieproces en onderzoekt telkens welke omgevingsfactoren dit proces bevorderen of belemmeren. Hoewel dit een nogal klinisch hoofdstuk is eindigt hij het boek met een settingoverstijgend 'meta' hoofdstuk met als titel *De metasetting van de psychoanalytische setting*. Onder 'metasetting' verstaat hij de externe werkelijkheid die de psychoanalytische setting omvat en mede beïnvloedt. De metasetting wordt gevormd door de samenleving maar evenzeer door het team, de beroepsvereniging, de opleidingssettings, de instituten en instellingen. Aan de hand van het door de Amerikaanse wijsgeer Peirce ontwikkelde begrip 'derdsheid', dat binnen de psychoanalyse vooral door Ogden en Green werd geïntroduceerd, bespreekt de auteur de mogelijkheden tot innerlijke ruimte die een metasetting al dan niet biedt. Het begrip 'derdsheid' of 'triadiciteit' wijst op een positie die verbonden is met relaties, maar ook met innerlijke, psychische ruimten. Vanuit dit oogpunt is het beschrijven van de relatie tussen moeder en kind als een dyadische te beperkt. De vader hoort immers ook vertegenwoordigd te zijn, al is het enkel in het hoofd van de moeder. De afwezigheid van derdsheid wijst op ernstige uitsluitings- en splitsingsprocessen. Berkouwer legt er de nadruk op dat derdsheid ook binnen een psychoanalytische organisatie niet gemist kan worden. Hij besluit met een aantal opmerkingen over de toekomst van de psychoanalytische setting.

De bewuste en onbewuste dynamiek in de interactie tussen setting en proces wordt in dit boek helder geformuleerd. Berkouwer slaagt erin, via verwijzingen naar de psychoanalytische litera-

tuur en naar kunst, en met voorbeelden, de lezer bewuste en onbewuste kenmerken van de onderzochte parameters en processen duidelijk te maken. Hij is in zijn denken vooral beïnvloed door Winnicott, Mahler en Green.

Het unieke van dit boek is dat de auteur trekt vanuit een onderzoek van de setting en hiervan verschillende onbewuste en bewuste aspecten blootlegt. De lezer krijgt inzicht in wat bevorderend en remmend werkt op de processen van ontwikkeling en behandeling. Om echter van een handboek te kunnen spreken was een meer exhaustieve bespreking van de verschillende kenmerken van de setting nodig geweest. Zo komt bijvoorbeeld de vertaling van de grondregel naar niet klassieke banksettings niet aan de orde. Bovendien had een meer systematische en logisch opgebouwde bespreking van de deelelementen van een psychoanalytische setting het gebruik als naslagwerk bevorderd. Ik zal het boek dan ook eerder opnieuw ter hand nemen om het een tweede (of derde) maal te lezen, dan om er iets in op te zoeken. Opvallend, en voor mij vrij storend, is het gebruik van de term 'cliënt' in plaats van 'patiënt'. Berkouwer schrijft dit op pagina 160 toe aan de deïnsitutionalisering en verliest daarbij andere ontwikkelingen (in casu economische) en betekenissen (etymologische) uit het oog. Niettegenstaande deze bedenkingen vormt het boek een waardevolle bijdrage aan de literatuur over psychoanalytische en aanverwante settings. Bovenal, en dat is het belangrijkste, zet het aan tot denken en (opnieuw) kritisch onderzoeken van het eigen, interne kader en de invloed hiervan op het therapeutisch proces. Een aanrader.

E. Ceysens is psychiater en psychoanalytisch psychotherapeut, werkzaam in het P.C. Sint-Norbertushuis te Duffel, België. Hij is lid van de Raad van Bestuur van de VVPT.

Van doodsdrift naar doodsbefesf

Bespreking van: Fons van Coillie (2004). *De ongenode gast. Zes psychoanalytische essays over het verlangen en de dood*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-977-2, 202 pagina's, prijs: € 22,50

Henk Hillenaar

De ongenode gast, een bundel opstellen, hoort thuis in een serie met de titel *Vragen aan Freud*. Al op de eerste pagina kondigt de schrijver aan dat hij op zoek is naar een 'nieuwe analytische theorie', en in dat kader behelst ieder essay van zijn boek inderdaad, direct of indirect, een vraag aan de vader van de psychoanalyse en aan diens omstreden ideeën. En zoals dat in de wereld van de Belgische psychoanalyse anno 2004 vaker het geval is, worden die vragen gesteld vanuit het gedachtegoed van Jacques Lacan.

Rode draad in zijn betoog is telkens weer dat niet langer Freuds biologisch gefundeerde theorie van de drift, maar het besef van een onvermijdelijke dood en van het menselijk tekort de centrale factor zou moeten vormen in het ontstaan van een moderne psychoanalytische theorie. Dit filosofische grondidee wordt in het eerste essay uit de doeken gedaan. In het tweede wordt Freuds geloof in een menselijke doodsdrift bestreden. De negatieve tendensen van ons driftleven kunnen we, aldus Van Coillie, beter op het conto schrijven van onbewuste fantasma's. Dit laatste, zo lezen we in het derde essay, wordt met name bevestigd door het fenomeen van de zelfmoord, waarachter in bijna alle gevallen onbewuste almachtsfantasieën schuilgaan. In het vierde essay, *Lacan en de Dood*, stelt de auteur tegenover Freuds onbewuste, dat veelal de moeder- en de vaderfiguur tot eindtermen heeft, een lacaniaans onbewuste dat verder reikt en zich afspeelt rondom de leegte, het niets van de dood. Dit centrale hoofdstuk geeft tevens interessante beschrijvingen van de rol die taal, fantasma en genot ('jouissance') in Lacans theorie vervullen. Hierna gaat de schrijver, in een vijfde essay, uitgebreid in op de lang niet altijd duidelijke 'psychische' verschillen tussen mens en dier. Deze worden weliswaar verhelderd door Freuds

ideeën over de seksuele ontwikkeling van beiden, maar vinden volgens Van Coillie hun eigenlijke verklaring pas in het doodsbef, dat alleen de mens in zich draagt. In zijn laatste essay staat de schrijver stil bij een van de laatste concepten van de psychoanalyse: de sublimatie. Over dit onderwerp is de laatste jaren veel nagedacht en gepubliceerd, met name aan de Leuvense universiteit, waar de theorieën van Vergote en Moyaert over sublimatie de nodige aandacht hebben gekregen. Van Coillie ziet geen heil in Vergotes – overigens zeer suggestieve – opvattingen, volgens welke sublimatie in feite samenvalt met het gebruik van taal en de opbouw van een steeds rijkere symbolische wereld die daar het resultaat van is. Hij kiest voor de kleurrijkere ideeën van de meer door Lacan geïnspireerde Moyaert, voor wie sublimatie naast gerichtheid op het hogere, het absolute, ook een bewust en lustvol omgaan betekent met het menselijk tekort en de dood. Van Coillie heeft een helder, informatief, bijna steeds prettig leesbaar boek geschreven. Zijn vragen aan Freud snijden hout, en de antwoorden van Lacan zijn vaak overtuigend. Het wellicht onvermijdelijke gevolg van de keuze van een zo negatieve rode draad als het menselijk doodsbef is echter dat zijn boek en daarmee het fenomeen psychoanalyse soms wat eenzijdig overkomt. Wie voortdurend verwijst naar het bewuste of onbewuste doodsbef vergeet al gauw dat de levensdrift voor de mens in de praktijk belangrijker is. Onbedoeld wordt zo'n filosofisch betoog dan minder overtuigend. Als angst – theoretisch – verklaard wordt tot de motor van het verlangen, lijkt het alsof dat verlangen niet evenzeer geïnspireerd en gedragen wordt door de verbeelding, al dan niet voortkomend uit onbewuste fantasma's. 'Verbeelding' is een woord dat in dit boek nauwelijks of niet gebruikt wordt, evenals het woord 'zelfbewustzijn', dat men in een essay over het verschil tussen mens en dier eigenlijk zou verwachten. Dat zelfbewustzijn lijkt hier gereduceerd te worden tot doodsbef, en die – filosofische – reductie doet geen recht aan de tragische maar evenzeer rijke werkelijkheid van de menselijke geest die centraal staat in de psychoanalyse. Geen wonder dat de meest besproken literaire auteur in deze essays de Fransman Georges

Bataille is: geen twintigste-eeuwse schrijver is meer – en eenzijdiger – geobsedeerd geweest door de dood en door het 'tragisch genot' dat het verkennen van de dood kan verschaffen. Bataille is inderdaad belangrijker geweest voor Lacan dan deze ooit heeft willen toegeven. Lacan zelf koos echter liever voor analyses van teksten van Shakespeare, Sophocles en Claudel, en zelfs de Antwerpse mystica Hadewych, allemaal ook schrijvers die de dood bepaald niet uit de weg gaan. Van Coillie komt in zijn beschouwingen overigens toch steeds weer op beide benen terecht: 'Uiteindelijk draait het altijd rond een niet te stillen vraag naar liefde en een niet te dempen angst voor de dood', schrijft hij in een van zijn laatste zinnen. Zijn boek vormt, lijkt me, een geslaagde bijdrage aan de vorming van de 'nieuwe theorie' waarnaar niet alleen hij op zoek is. Het zou met name ook Nederlandse lezers een stukje verder kunnen helpen in hun kennismaking met het denken van Lacan.

Prof. dr. H.J. Hillenaar is emeritus hoogleraar Franse cultuur- en letterkunde.

'Oh God! May I be alive when I die'

Bespreking van: Joyce McDougall (2003). Donald Winnicott *the man. Reflections and recollections*. Londen: Karnac Books. ISBN: 1-85575-924-1, 39 pagina's, prijs: € 7,53

Eugenie Oosterhuis

'Oh God! May I be alive when I die.' Deze uitroep van Winnicott wordt geciteerd in het voorwoord van Brett Kahr bij de eerste Donald Winnicott Memorial Lecture, die op 19 februari 2002 door Joyce McDougall werd gehouden en in 2003 als een kleine monografie werd uitgegeven. McDougall geeft een levendig beeld van haar ontmoetingen met Winnicott, die haar denken diepgaand heeft beïnvloed. Het interessante van deze lezing is dat we minstens even veel leren over McDougall als over de door haar vereerde psychoanalyticus. Zij vertelt hoe ze, als Nieuw-Zeelandse studente, kennismakte met het werk van Freud via een toevallig gevonden

Penguin-uitgave van *The psychopathology of everyday life*. Ze raakte gefascineerd en ging na de Tweede Wereldoorlog met man en twee kinderen naar Londen om daar de psychoanalytische opleiding te volgen, eerst bij Anna Freud, daarna in de Britse Vereniging. Ze beschrijft deze tijd, alsof het heel gewoon was dat ze vier avonden per week seminar had en daarnaast consultaties van Winnicott bijwoonde. Hierover vertelt ze een anekdote, die een mooie illustratie is van het verbluffende vermogen van Winnicott om intuïtief te duiden én van zijn inzicht dat kinderen aanvoelen wat hun moeder bezighoudt en dit verborgen weten in een symptoom verbeelden. Het betrof een driejarig jongetje, Bobby, dat sinds enkele weken zijn ontlasting ophield en door de huisarts naar Winnicott was gestuurd. Deze geeft de jongen potlood en papier en praat ondertussen met zijn moeder over haar gezin. Dan vraagt Winnicott: hoe lang bent u zwanger? Moeder is stomverbaasd want ze is zwanger en heeft dit zelfs nog niet aan haar man verteld. 'Maar Bobby weet het wél' zegt Winnicott, die moeder uitlegt dat ze aan Bobby moet vertellen dat er een baby in haar buik groeit. Moeder volgt zijn advies op en komt na twee weken opgetogen vertellen hoe goed Bobby weer poept. Hoewel McDougall de invloed van Winnicott op haar eigen psychoanalytische ontwikkeling herhaaldelijk benadrukt, uit ze ook voorzichtig enige kritiek. Nadat ze heeft besproken dat Winnicott de nadruk legde op de negatieve overdracht en de haat die de analyticus naast liefde óók voor zijn patient moet kunnen voelen, merkt ze op dat hij toch té graag wilde dat patiënten van hem hielden en dat hij daarmee zijn analysant Masud Khan echt tekort heeft gedaan. McDougall zette haar opleiding vanaf 1953 in Parijs voort, waar ze meteen geconfronteerd werd met de splitsing in de Société de Paris. Lacan speelde hierin een centrale rol en hoewel McDougall bij de Société bleef, volgde zij ook zijn seminars die zij heel inspirerend vond. Ze stelt dat psychoanalyse nooit een soort geloofsovertuiging moet worden en voelt zich hierin verwant aan originele en met elkaar van mening verschillende denkers als Freud, Winnicott en Lacan.

Er komen terloops nog veel meer interessante

opvattingen aan de orde, zoals over 'violence and creativity' die in deze korte recensie niet besproken kunnen worden. Een kleinood!

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Psychoanalyse in Finland

Bespreking van: Aira Laine (2004). *The power of understanding. Essays in honour of Veikko Tähkä*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-395-2, 335 pagina's, prijs: € 37,75

Marc Hebbrecht

Dat een koud klimaat een faciliterende omgeving kan zijn voor mijmeren over zichzelf in de aanwezigheid van een ander, wordt met dit boek duidelijk geïllustreerd. Een aantal Finse psychoanalytici, die actief zijn op het internationale toneel, hebben hun grondlegger Veikko Tähkä *The power of understanding* als geschenk aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag. Aan de hand van hun respectievelijke bijdragen krijgen we een indruk van hoe ze door de pionier Tähkä zijn beïnvloed. Tähkä was bevriend met gerenommeerde psychoanalytici uit andere landen, die dan ook welwillend een hoofdstuk in dit 'Festschrift' hebben geschreven: Wallerstein, King, Kernberg, Sandler, Volkan, McDougall, Eskelinen en Folch. Wallerstein leert ons de figuur van Tähkä beter kennen. Tähkä is geboren op 13 augustus 1923 in een Fins dorp waar zijn vader huisarts was. Na zijn geneeskundestudie in Helsinki, specialiseerde hij zich verder in de psychiatrie te Stockholm, waar hij ook de psychoanalytische opleiding volgde. Hij werkte enkele jaren in de Verenigde Staten, kwam terug naar Finland, schreef een proefschrift over de alcoholische persoonlijkheid en werd er hoogleraar psychiatrie. Hij was nauw betrokken bij de oprichting van de Finse psychoanalytische vereniging en was er de voortrekker van. Zijn belangrijkste boek, *Mind and its treatment – A psychoanalytic approach*, dat uitgegeven is in 1993, biedt een

goed beeld van zijn opvattingen over het dynamische ontwikkelingsproces van de psyche. In dit boek beschrijft Tähkå de evolutie van het prille begin als baby tot het verwerven van persoonlijke autonomie en emancipatie in de volwassenheid. Tevens systematiseert hij de stoornissen in deze ontwikkeling en de wijze waarop drie psychopathologische entiteiten tot stand komen: psychose, borderlinepathologie, neurose. In zijn boek lanceert hij een reeks nieuwe concepten en komt hij tot oorspronkelijke inzichten in verband met de psychoanalytische behandeling van vroege ontwikkelingsstoornissen. Volgens hem is het kernwoord bij de behandeling van de psychoticus: *gratificatie*. Ten aanzien van de psychoticus dient de analyticus zodanig te handelen dat dit leidt tot de vorming van een goed objectbeeld in de innerlijke wereld van de patiënt. De analyticus zal op grond van zijn complementaire reactie op de patiënt, diens behoefte zo correct mogelijk aanvoelen en de juiste toon, de juiste vorm, de passende manier en het goede moment kiezen voor dit voedende gebaar. De gratificatie wordt geboden op een indirecte en symbolische manier, aangepast aan het ontwikkelingsniveau van de patiënt. Voor de psychoticus dienen we object te worden. Dit is slechts mogelijk door een 'holding'-atmosfeer en zorgzaamheid: een stabiele setting met regelmatige en voorspelbare sessies, een beschikbare en geïnteresseerde analyticus, vriendelijk maar niet intrusief, authentiek maar niet vleierig of verleidend, ferm maar niet autoritair. Op die wijze wordt in de ongedifferentieerde psyche een structuuroppbouwend en ontwikkelingbevorderend element ingebracht. Deze introjectieve structuur kan verdere differentiatie mogelijk maken en weerstand bieden tegen de slechte innerlijke objecten. De gratificatie heeft vooral betrekking op de onvervulde symbiotische behoeften van de patiënt. Bij de borderlinepatiënt daarentegen dient de analyticus geleidelijk de innerlijke uitrusting te helpen ontwikkelen die de basis vormt van autonomie, identiteit en het vermogen tot liefhebben en haten van reële mensen. De analyticus dient aanvaard en geïdealiseerd te worden als een nieuw ontwikkelingsobject. Hier is het kernwoord: *identificatie*. De borderlinepatiënt dient de persoon van de psychoanalyticus maar

vooral diens functie in zich op te nemen, te verteren en tot bestanddeel te maken van de psychische structuur. Structuuroppbouw impliceert een geleidelijk verlies van de experiëntiële (aan den lijve ondervonden) aanwezigheid van een functioneel object (m.a.w. het beeld dat de patiënt in zichzelf vormt van de analyticus zal geleidelijk vervagen terwijl diens functie onderdeel wordt van de psychische structuur van de patiënt). De analyticus kan deze identificatie tot stand brengen door gebruik te maken van een techniek die Tähkå benoemt met de term 'empathic description'. Zoals het primaire object, zal de analyticus zich empathisch in de innerlijke wereld van de patiënt verplaatsen en zijn introspectieve waarneming aanwenden om er zich een accuraat beeld te vormen. Dit veronderstelt dat de analyticus in staat is verwarrende gevoelens en fantasieën te verdragen en erover na te denken, iets wat met borderlinepatiënten niet eenvoudig is. Ten slotte verwoordt de analyticus deze gedeelde ervaring naar de patiënt zo accuraat en empathisch mogelijk. Voor de neuroticus geldt de klassieke techniek. Overdrachtsinterpretaties zullen de patiënt duidelijk maken hoezeer hij nog gebonden is aan de oedipale objecten. Bij de neuroticus gaat het niet om het krijgen van een nieuw object (zoals de psychoticus) of er zich mee te identificeren (zoals de borderlinepatiënt) maar wel om het zich bevrijden van een object dat overbodig geworden is. Het opgeven van de oedipale objecten gaat gepaard met een rouwproces, waarbij het object in het innerlijk wordt gevestigd als een aandenken, een herinnering aan het vroegere object. In psychoanalyse en psychoanalytische therapie is het voor Tähkå belangrijk welke functie de analyticus vervult als object voor de patiënt: een actueel object (de therapeutische alliantie), een object uit het verleden (de overdracht), een nieuw object ('developmental object'). De verschillende auteurs werken in hun bijdragen de hierboven vermelde thema's uit. Enkele bijdragen behandelen niet zozeer het oeuvre van Tähkå, maar gaan over de interessegebieden van de betreffende auteur. Daardoor verliest het boek aan homogeniteit. Volgens Pearl King is psychoanalyse een zinvolle behandeling voor mensen op hogere leef-

tijd, ook al had men daar vroeger een andere visie op. Haar beschrijving van de fasen in de professionele levenscyclus en de specifieke status, rol en identiteit die aan elke fase verbonden zijn, vond ik erg boeiend. Kernberg reflecteert over het fenomeen 'dissidentie' in de psychoanalyse. Dissidentie kwam tot stand om tal van redenen: ontgoocheling over de eigen analyse, botsing met Freud, revolte van andere ideologieën (religie, marxisme, feminisme, het Franse structuralisme), rebellie tegen dogmatische orthodoxie. De geschilpunten betreffen dan meestal de hoekstenen van de psychoanalyse, zoals de centraliteit van het Oedipuscomplex, de erkenning van vroegkinderlijke seksualiteit en het primaat van de driften, de overdracht als leidraad. Volgens Kernberg heeft dissidentie vooral te maken met culturele adaptatie. In het hoge Noorden bloeit een psychoanalyse die de inbreng van Kohut, Loewald en Winnicott in het hart draagt en er een aparte eigen toets aan toevoegt. Ik vond in het boek heel wat inspiratie in verband met het belang van steunende factoren in de psychoanalytische behandeling. Werkelijk, een mooi boek met een schat aan ideeën voor de clinicus.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.

A short introduction, indeed

Bespreking van: Jane Milton, Caroline Polmear en Julia Fabricius (2004). *A short introduction to psychoanalysis*. Londen: Sage. ISBN 0-7619-7187-4, 200 pagina's, prijs: £ 16,99

Frans Schalkwijk

Drie Londense psychoanalytici schreven voor de doelgroep van universitair opgeleide leken en aspirant-kandidaten een beknopte inleiding tot de psychoanalyse, op de achterflap aangegeven als een 'down-to-earth guide to arguably the most misunderstood of all the psychological therapies'. In verschillende hoofdstukken komen grondbegrippen, geschiedenis, kritiek op de psychoanalyse, onderzoek en toepassingen van psychoanalyse

aan de orde. De ruimte die de auteurs inruimen voor discussie over psychoanalyse, de vele praktijkvoorbeelden en andere vormen van therapie dan klassieke psychoanalyse, geven het boek een open, uitnodigend karakter. Uiteindelijk blijft de inhoud echter toch vrij behoudend en meestal wat saai. Zo wordt in het obligate hoofdstuk *Een korte geschiedenis van de psychoanalyse* de theoretische ontwikkeling van Freud beschreven, aangevuld met enkele lemma's waarin andere belangrijke, hoofdzakelijk in Londen werkende analytici worden getypeerd. Veel creatiever en interessanter zijn de twee hoofdstukken *Kritiek op de psychoanalyse* en *Psychoanalyse en onderzoek*. In het eerstgenoemde hoofdstuk wordt bijvoorbeeld de kritiek die vanuit vele invalshoeken is geuit, weergegeven, variërend van *Freud-bashing* tot de maatschappijkritische aanmerkingen van Szasz of Rycroft en de methodologische kritiek van Grünbaum. Voor een beknopte inleiding willen de schrijvers te veel aan de orde stellen, zodat de meeste onderwerpen wel worden aangestipt maar inhoudelijk toch net te weinig worden uitgediept. Bovendien is het te braaf schatplichtig. Een paragraaf over film en psychoanalyse begint bijvoorbeeld met de mededeling dat de eerste filmvertoning door de gebroeders Lumière in Parijs plaatsvond in hetzelfde jaar dat Freud en Breuer in Wenen hun studie over hysteric publiceerden. So what? Daarnaast is het duidelijk een boek voor de Engelse lezer, door de concrete informatie over de situatie van de psychoanalyse in Engeland (zelfs de kosten voor een analytische opleiding worden genoemd). Hoewel sympathiek van opzet, is het boek geen aanrader voor de Nederlandse en Vlaamse geïnteresseerde leek.

F.W. Schalkwijk is vrijgevestigd psychotherapeut-psychoanalyticus te Amsterdam.

Verhaal en betekenis

Bespreking van Roy Schafer (2003). *Insight and interpretation, the essential tools of psychoanalysis*. Londen: Karnac Books. ISBN: 1-85575-305-7, 192 pagina's, prijs: € 22,63

Eugenie Oosterhuis

De titel van *Insight and interpretation*, dat opgebouwd is uit verschillende essays die voor een deel eerder zijn gepubliceerd, geeft het centrale thema van het omvangrijke werk van Roy Schafer aan.

Hij stelt in de inleiding: 'Psychoanalysis is a process of construing meaning and constructing influential ways of telling it to others.' Die anderen zijn niet alleen analysanten, maar ook collega's en andere mensen die geïnteresseerd zijn in de psychoanalyse en haar toepassingen. Inzicht in de mogelijke betekenissen van het complexe analytische materiaal is in de eerste plaats nodig voor de analyticus; deze beluistert het materiaal nooit 'objectief', maar vanuit zijn persoonlijke vorming, waarin theoretische oriëntatie een belangrijke plaats heeft. Op bladzijde 135 bekent Schafer zijn theoretische voorkeur: hij is opgevoed in de klassieke freudiaanse egopsychologie en hij heeft deze kijk niet losgelaten, maar aangevuld met de inzichten en aanpak van de kleinianen uit Londen. 'Construing meaning' vanuit een egopsychologisch en objectrelationeel gezichtspunt betekent het zoeken van de betekenis van onbewuste fantasieën en verlangens van de analysant, zoals die te voorschijn komen in de relatie met de analyticus. De taak van de analyticus is om de analysant te begrijpen, maar niet om zijn visie als de enig mogelijke aan hem op te dringen. Interpretaties zijn altijd tentatief en voorlopig. Schafer wijst herhaaldelijk op het belang van samen zoeken naar de betekenis en van een analytische houding waarbij de analysant aangespoord wordt om nieuwsgierig te zijn naar zijn binnenwereld. Dit laatste stuit, zoals we weten, altijd op weerstand, omdat het veiliger voelt om niet te weten en niet te veranderen, zelfs als de analysant lijdt aan zijn symptomen.

In het hoofdstuk *Remembering in the counter-*

transference geeft Schafer een mooie en herkenbare beschrijving van de vele manieren waarop analysanten proberen om hun analyticus af te houden van zijn werk door hem te verlammen in zijn analytisch denken over de analysant. Schafer noemt dit 'colonizing the mind of the other', een proces waarbij projectieve identificatie een centrale rol speelt: de analysant bepaalt wat de analyticus over hem denkt en de analyticus kan zich niet meer zelfstandig een beeld vormen van het materiaal en herinnert zich niet wat er allemaal al verteld is, en wat dat betekent. Als de analyticus zich laat koloniseren, bij voorbeeld omdat hij bang is voor het primitieve materiaal, is het gevolg vaak dat hij gaat steunen in plaats van analyseren, daarbij de heftige overdracht vermijgend.

'Subjective experience cannot be analyzed without being narrated', schrijft Schafer (p. 27); 'verhaal en betekenis' passen daarom ook als titel bij zijn werk, want daar draait het steeds om.

In zijn essay over *Intimate neutrality* gaat Schafer in op de verschillende betekenissen van neutraliteit en de verwarring die hierdoor bij psychoanalytici is ontstaan. Neutraliteit in de psychoanalyse is niet hetzelfde als objectieve waarneming en ook niet het tegendeel van emotionele betrokkenheid. Wat de analyticus moet doen is luisteren naar zijn patiënt, met nieuwsgierigheid, respect en geduld; hij probeert het verhaal van zijn patiënt te begrijpen en is altijd bereid om nieuwe betekenissen te ontdekken. Voor patiënten is deze attitude niet alleen een ongekende luxe maar ook de enige manier waarop zij hun analyticus kunnen gaan vertrouwen. Alleen zo groeit langzaam een 'mutual intimate relatedness'.

Natuurlijk is de analyticus onderhevig aan projecties en tegenoverdracht, maar van een professioneel werkende analyticus mag verwacht worden dat hij zijn neutraliteit bewaart, zoals dat ook in andere beroepen (artsen, rechters) een vereiste is. Schafer verwierpt dan ook de visie van Renik dat 'irreducible subjectivity' niet te vermijden is en zelfonthulling er dus bij hoort; hij vindt dit een houding die er maar al te vaak toe leidt dat de patiënt opgescheept wordt met het verhaal van zijn analyticus waardoor hij weer, zoals vroeger, het gevoel krijgt dat het niet om hém gaat.

Hij wijst er terecht nog eens op hoe ontredderd de meeste analysanten reageren wanneer de analyticus het veilige analytische kader opgeeft en zich laat koloniseren; hun angst en woede kan immers alleen geuit worden wanneer de analyticus niet bezwijkt.

Schafer ziet weinig in pogingen om interpretaties op een zogenaamd wetenschappelijke manier te meten, omdat iedere interpretatie gevat is in de context van het totale klinische materiaal, met veel onmeetbare variabelen. Hij wijst in dit verband op de behoefte van Freud om door de toenmalige wetenschappelijke traditie geaccepteerd te worden; zijn theoretische beschouwingen zijn daardoor generaliserend en vol met dichotomieën (zoals man/vrouw, actief/passief), terwijl Freud in zijn gevalsbeschrijvingen juist de narratieve methode gebruikt en daarbij wijst op de gelaagdheid van het psychoanalytische materiaal.

Schafer besteedt ook een hoofdstuk aan *Gender jokes/Sexual politics*. Hij gaat uit van wat Freud en Ernst Kris hierover geschreven hebben en voegt daar een neokleiniaanse noot aan toe: in de meeste moppen speelt de behoefte aan almacht en afweer van narcistische krenkingen, zoals afhankelijkheid van het object, een overwegende rol. Hierna geeft hij een uitvoerige analyse van enkele moppen, waarin het machtsspel tussen de seksen duidelijk naar voren komt.

Het minst boeiend vond ik zijn hoofdstuk over homoseksualiteit en perversie omdat hij daarin veel ruimte besteedt aan het bestrijden van vooroordelen die naar mijn mening al niet meer actueel zijn.

Al met al een boeiend boek van een creatief denkend psychoanalyticus, waarin de essentie van de psychoanalyse overtuigend beschreven wordt.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Bestaan onbewuste fantasieën echt?

Bespreking van: Riccardo Steiner (red.) (2003). *Unconscious phantasy*. Londen: Karnac Books, ISBN 1-85575-987-X, 228 pagina's, prijs: € 19,61

Antonie Ladan

Het concept 'onbewuste fantasie' neemt een centrale plaats in binnen de psychoanalytische theorie en techniek. Maar dat betekent niet dat er onder analytici duidelijkheid en overeenstemming bestaat over vragen als: Wat verstaan we precies onder een onbewuste fantasie? Welke plaats neemt zij in binnen de psyche? Hoe is haar relatie met dagdromen? In welke ontwikkelingsfase komt zij tot stand? Hoe oefent zij haar invloed uit? Et cetera.

Unconscious phantasy, onder redactie van Riccardo Steiner, geeft op deze vragen maar zeer ten dele antwoord. Het vormt vooral een inventarisatie van de ontwikkeling die het concept 'onbewuste fantasie' in de loop van de jaren heeft doorgemaakt en dat dan met name vanuit de visie van Engelse analytici. (Het boeiende artikel van Anne Erreich, 2003, vormt een recente poging tot (her)definitie van het concept vanuit de Amerikaanse mainstream. Zij maakt daarbij ook een verbinding met de gehechtheidstheorie.)

Steiner begint het boek met een zeer uitvoerige inleiding waarin hij vanaf Freud de geschiedenis van het concept volgt. Hij signaleert daarbij onder meer de splitsing die is opgetreden bij de vertaling van de term 'die Phantasie'. Freud verwees daarmee zowel naar bewuste en voorbewuste fantasieën, die soms onbewust konden worden, als naar fantasieën die nooit bewust waren geweest. In de Engelse vertaling werd voor de groep bewuste en voorbewuste fantasieën de term 'fantasy' gebruikt, terwijl onbewuste fantasieën met de term 'phantasy' werden aangeduid. Het is een mijns inziens nodeloos verwarrend onderscheid, dat ook een rol heeft gespeeld in de *Controversial Discussions* tussen kleinianen en freudianen en tot op de dag van vandaag door de kleinianen, waaronder Steiner zelf, wordt gehanteerd. In dit verschil in schrijfwijze gaat ook een verschil in opvatting over de ontstaanswijze van onbewus-

te fantasieën schuil. De (neo)freudianen, inclusief de Amerikaanse egopsychologen, menen dat de meeste onbewuste fantasieën beginnen als bewuste of voorbewuste dagdromen om vervolgens verdrongen te worden. De kleinianen zien alle psychische activiteit tijdens de eerste levensjaren als fantasie en menen dat hier de belangrijkste bron voor onbewuste fantasieën ligt. Het gaat dan dus om fantasieën die vanaf het begin onbewust geweest zijn. Steiner probeert de lezer te helpen bij het volgen van de ontwikkeling van het concept door als eerste hoofdstuk een belangrijke bijdrage van Freud te kiezen: formuleringen over de twee principes van het psychische gebeuren. Freud bespreekt hierin onder meer hoe het lustprincipe geleidelijk vervangen wordt door het realiteitsprincipe. Hij stelt dat bij de vestiging van het realiteitsprincipe een bepaald type denkactiviteit wordt afgesplitst dat van de realiteitstoetsing gevrijwaard wordt en alleen aan het lustprincipe onderworpen blijft. Hij bedoelt daar de activiteit van het fantaseren mee, die begint in het fantasespel van het kind en later wordt voortgezet in de vorm van dagdromen.

Daarna neemt Steiner een grote sprong in de tijd door als volgende hoofdstuk het artikel op te nemen dat Joseph en Anne-Marie Sandler in 1994 schreven ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de *Controversial Discussions* tussen Anna Freud en Melanie Klein: *Phantasy and its transformations: a contemporary Freudian view*. De Sandler stellen allereerst nog eens vast hoe groot de betekenis van de kleinianen voor de klinische praktijk is geweest: meer aandacht voor het belang van de invloed van de binnenwereld van het kleine kind op diens ontwikkeling, voor de aanwezigheid van overdrachtsgevoelens en fantasieën vanaf het allereerste begin van de analyse en voor de noodzaak om deze overdrachtsfenomenen vanaf het begin te interpreteren. Vervolgens werken zij vooral de tegenstelling tussen 'past unconscious' en 'present unconscious' uit. Zij menen dat fantasieën die gedurende de eerste levensjaren optreden zich in de 'past unconscious' bevinden, achter de zogenaamde verdringsbarrière, die verantwoordelijk is voor de kinderlijke amnesie. Ik denk dat we dit tegenwoordig

niet meer zo zouden formuleren, maar zouden spreken van de infantiele amnesie die het gevolg is van de vertraagde rijping van de structuren die betrokken zijn bij het expliciete geheugensysteem. De fantasieën van de eerste levensjaren bestaan als zodanig waarschijnlijk niet meer, maar maken deel uit van de relationele procedures in het impliciete geheugen. Wat zich in de 'past unconscious' of, in andere termen, het impliciete geheugen bevindt, is niet rechtstreeks kenbaar en kan alleen samen met de analysant geconstrueerd worden op basis van diens gedrag en fantasieën. Bij die laatste kan het gaan om bewuste fantasieën of om onbewuste, in de zin van voorbewust. Dat wil zeggen dat zij in principe kenbaar zijn, al kan er een sterke dynamiek zijn om dat niet te laten gebeuren, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van bepaalde schaamtevolle overdrachtsfantasieën. De Sandler benadrukken dat dergelijke voorbewuste overdrachtsfantasieën in de 'present unconscious' bestaan, of, anders geformuleerd, in het expliciete geheugen, en niet in de 'past unconscious'.

Het daarop volgende hoofdstuk van Mark Solms, *Do unconscious phantasies really exist?*, vond ik zelf het aardigste in het boek. In zijn fraaie betoog maakt Solms duidelijk dat het antwoord zowel ja als nee moet luiden. Ja, onbewuste fantasieën bestaan echt, in die zin dat zij meer of minder plausibele beschrijvingen vormen van datgene waar onze binnenwereld uit bestaat en wat ons onze bewuste gedachten en gevoelens doet denken en voelen. In die zin, stelt Solms, zijn ze net zo echt als de energetische eigenschappen die fysici aan een voetbal toekennen, waardoor deze reageert zoals hij doet, wanneer we ertegenaan trappen. Maar tegelijkertijd bestaan ze ook niet echt, omdat ze nooit rechtstreeks kenbaar zijn, maar altijd afgeleid moeten worden uit hoe iemand doet en uit wat iemand zegt. Ook in die zin verschillen ze niet van de energetische eigenschappen die aan een voetbal kunnen worden toegekend, maar er is wel een verschil: de bewuste waarnemingen die afgeleid worden van een onbewuste fantasie, kunnen niet publiekelijk geverifieerd worden. Onze persoonlijke subjectieve ervaringen zullen nu eenmaal altijd persoonlijk en subjectief zijn.

Ook Solms onderkent de grote evocatieve kracht van de wijze waarop met name de kleinianen de wereld van de onbewuste fantasie verwoorden. Tegelijkertijd moeten we steeds blijven bedenken dat het hierbij om een 'vertaling' van een niet kenbare werkelijkheid gaat, niet om die werkelijkheid zelf.

In de enige Franse bijdrage gaan Laplanche en Pontalis uitvoerig in op de betekenis van de oerfantasieën, de 'primal phantasies'. Zij zien deze fantasieën als archaische, in de geschiedenis van de soort ontwikkelde structuren, die hun betekenis hebben onafhankelijk van de persoonlijke subjectiviteit en in meer of mindere mate geactiveerd worden in de onbewuste relatie met de Ander.

De laatste drie hoofdstukken (één door Susan Isaacs en twee door Hanna Segal) geven vooral de kleiniaanse opvattingen over 'onbewuste fantasie' weer. Ook hier valt weer op hoe evocatief de kleinianen kunnen zijn in hun beschrijvingen van de klinische situatie.

Afgezien van de eerder genoemde beperkingen is het een boek dat aanzet tot nadenken over dit belangrijke concept.

Literatuur

Erreich, A. (2003). A modest proposal: (re)defining unconscious fantasy. *Psychoanalytic Quarterly*, 72, 541-574.

A. Ladan is psychiater, zelfstandig gevestigd te Zeist.

Voorbij het subject

Bespreking van: Paul Verhaeghe (2001). *Beyond gender: from subject to drive*. New York: Other Press. ISBN 159051-005-4, 168 pagina's, prijs: \$ 30,00

Jos de Kroon

Beter laat dan nooit; door onvoorziene omstandigheden wordt *Beyond gender* pas vier jaar na verschijnen in dit tijdschrift besproken. Dat is jammer van het tijdsverlies, maar daar staat tegenover dat goede wijn geen krans behoeft en zeker niet verzuurt in het vat. Het

betreft de derde Engelse publicatie van de hand van Paul Verhaeghe, die daarmee een aardige partij begint mee te blazen in het internationale psychoanalytische orkest. Het lijkt er zelfs op dat hij in het buitenland meer wordt gewaardeerd dan in het eigen taalgebied, althans het Nederlandse deel daarvan. Wat speelt er zich allemaal af 'beyond gender'? Waar gaat dit boek over? Het behandelt niets minder dan de oorzaak van het subject. Het hele boek lang worden er elliptische bewegingen gemaakt rondom het niets dat tijdens de castratie bij het subject wordt geïnstalleerd. De logica van de lacaniaanse retoriek (de theorie van de vier vertogen) en twee hoofdstukken over de klinische praktijk moeten het betoog over het niets als oorzaak van het subject kracht bijzetten. Wie niet enigszins thuis is in de filosofie, zeker die van de afgelopen eeuw, zal het moeilijk hebben met de idee van de leegte die in het denken van Lacan zo'n belangrijke plaats inneemt. Was het niet Jean-Paul Sartre die met zijn *L'être et le néant* consequent het niet heeft betrokken in het zijns-denken dat de westerse filosofie tot dan toe had geobsedeerd? Bij Immanuel Kant kunnen we evenwel al lezen dat het niet-zijn in ieder geval als probleem wordt herkend. Daar staat tegenover dat het Oosten in de filosofie van de Tao al eeuwenlang het niets of de leegte had omarmd als de kern van het menselijk bestaan. Ik weet niet of Sartre en Lacan in aanraking zijn geweest met dit oosterse denken, maar de overeenkomst is frappant te noemen.

Wanneer het boek van Verhaeghe vooral om die leegte, het niets, gaat, waarom dan de titel *Beyond gender* met als subtitel *From subject to drive*? Dat is volgens de auteur terug te voeren op de ontdekking van Lacan dat het onbewuste een gaping is in het subject, een kloof tussen wat hij/zij weet en de werkelijk drijvende krachten van de psyche, zoals hij dat heeft beschreven in zijn elfde seminaar *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Bij Freud was het nog zo dat de drift de kern van de menselijke psyche uitmaakte, de drift als stomme kracht, die niet in staat is om zelf te spreken en evenmin door het subject benoemd kan worden. Bij Lacan is de kern van het subject evenwel verlegd van de drift naar iets wat het ver-

langen wekt, een leegheid die nauwelijks te verdragen valt en provisorisch wordt afgedekt met symptomen in de breedste zin van het woord. Het gaat hier om het 'manque à être', het zijnstekort. Het zijnstekort dat wordt geïncarneerd door de Ander, die het subject binnenleidt in de taal. Bij deze initiatie wordt het subject gecastreerd, wordt een gat geslagen in zijn wezen, maar tegelijkertijd ontvangt hij de taal als gift, waarmee hij symbolisch kan omgaan met de dingen en zichzelf. De eerste betekenaar is de fallus, die een hele rij van betekenaars in gang zet, maar zelf geen betekende bezit. Wat zijn afkomst betreft tast het subject altijd in het duister. Zijn kern is het niets.

De castratie gaat gepaard met het fundamentele trauma waarvan ook Freud getuigde toen hij zijn traumatheorie herzag. Lacan heeft Freuds traumatheorie geradicaliseerd door het subject iedere grond te ontnemen; voorbij het subject is het niets waarop de fallus is geplant.

Het boek van Verhaeghe is een rijk maar moeilijk boek omdat verslag wordt gedaan van de worsteling die Lacan in zijn oeuvre doormaakte in relatie tot de fundamentele oorzaak van het subject. De auteur houdt dit oorzaaksdenken in zijn boek als leidraad vast en verknoopt het met het lustprincipe, de symptoomvorming, de castratieangst, de relatie tussen lichaam en geest en de klinische praktijk bij dromen en de obsessieve neurose. Dat is op zich al een prestatie. Daaraan moet worden toegevoegd dat het boek geschreven is in een heldere en directe taal.

Een minpuntje is dat het boek een zakenregister ontbeert; dat had mij heel wat zoekwerk bij het schrijven van deze recensie bespaard.

Kortom: een geslaagd boek over een belangrijk fundamenteel concept van Lacan; de oorzaak van het subject ligt niet verankerd in het materiële zijn zoals tegenwoordig zovelen (weer) willen doen geloven, maar in het niets dat wordt geïnstalleerd door de taal, waarin het subject binnentreedt en waarmee het zichzelf verliest, althans voor een deel. Dit structurende proces mondt uit in het gedeelde subject. Het subject heeft zich als het ware bij zijn eigen haren uit het moeras getrokken: een 'creatio ex nihilo'.

Paul Verhaeghe is erin geslaagd een moeilijk lacaniaans begrip van het (ontstaan van het) subject in beeldende Engelse taal te verwoorden. Er zijn maar weinig auteurs in binnen- en buitenland die daartoe in staat zijn.

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater en psychoanalyticus, ex-A-opleider en lid van de Association Mondiale de Psychanalyse, de New Lacanian School en bestuurslid van de International Society of the Psychological treatment of Schizophrenia and other psychoses. Hij is werkzaam in een privé-praktijk in Eindhoven.

Zo moeilijk te benoemen, want eigenlijk liever doodgezwegen

Bespreking van: Dietmut Niedecken (2003). *Nameless. Understanding learning disability*. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-942-2, 246 pagina's, prijs: £24,99

Christine Franckx

Het aangrijpende Duitse boek, *Namenlos: Geistig Behinderte verstehen*, behandelt de diepe verstandelijke retardatie van psychotische en autistische kinderen vanuit psychoanalytisch perspectief. Het is tegelijk een historisch document, in die zin dat de Duitse analytica en muziektherapeute Dietmut Niedecken (geboren in het naoorlogse Duitsland, 1952) het werk reeds schreef in de jaren tachtig, doch pas dertien jaar later de verdiende belangstelling en erkenning kreeg. In de inleiding vermeldt zij hoe de eerste twee versies van haar boek reeds uit druk waren, toen ze plots op het einde van de vorige eeuw vanuit verschillende hoeken de vraag naar herpublicatie kreeg. In die zin is het huidige werk (in Engelse vertaling) tegelijk *outdated* én zeer actueel omdat het de perikelen in de aanvaarding van 'anders-zijn' bespreekt. Valerie Sinason vermeldt in haar voorwoord hoe zij gedurende vele jaren, zonder het te weten, samenwerkte met haar Duitse collega. Het was dankzij de inspanningen van een Belgische collega, Johan De Groef (redactielid van dit tijdschrift), dat beide vrouwen elkaar uiteindelijk ontmoetten en elkaars inzichten konden

delen. Deze anekdote is illustratief voor de diepe weerstanden die overwonnen dienen te worden wanneer men het domein van de ernstige verstandelijke handicap betreedt en daar de doodsdrift aan het werk ontmoet. Enkel splitting, ontkenning, evacuatie of monddood maken zijn dan mogelijk.

Ik las het boek tijdens een kort verblijf in Berlijn, en het verdiepte enerzijds mijn invoelen in het Duitse schuldgevoel over het naziverleden en met name de exterminatie van 'minderwaardige' medemensens tijdens dit tijdperk, anderzijds in het moeizame herstel van openheid en vrijheid na de repressie van het afgesplitste, communistische Oost-Berlijn. Immers, zo herinnert ons de schrijfster, de verstandelijk gehandicapten werden als eersten naar de concentratiekampen gevoerd. Het is alsof de Duitse herenigingsbeweging ('die Wende') na de val van de Berlijnse muur de nodige rijpheid bracht om dit pijnlijke onderwerp diepgaand te bespreken, en zo dit psychoanalytische werk eindelijk voluit het daglicht te laten zien. Deze parallel blijft het hele boek door in de theorievorming van de auteur bestaan.

Een verstandelijke handicap blijft in de ogen van de goegemeente een defect dat ertoe leidt dat zij 'die het hebben' met moeite emotioneel verwelkomd en aanvaard worden.

In de bespreking van de scharnierconcepten 'soul murder' en het 'infanticidale project' komt deze dubbelzinnige betekenis tot uiting, in die zin dat 'moord' op fantasmatisch niveau een andere betekenis krijgt tegen de achtergrond van de concrete uitroeiingscampagne van 'lebensunwertes Leben'. Het moeilijkste en tegelijk meest cruciale aspect van de psychotherapeutische behandeling van deze cliënten is het doorwerken van hun diepe angst vermoord te zullen worden. Immers, de confrontatie met een verstandelijk gehandicapte roept zeer intense, onbewuste doodswensen op ten aanzien van hem/haar: niet alleen wilden we dat ze nooit geboren waren, maar sterker, nu ze in leven zijn wensen we hen dood. De bewegingen en effecten van deze fantasma's worden in de term 'soul murder' gevat.

Het 'infanticidale project' is de weerslag hiervan op het kind: de introjectie van doodswensen remt de cognitieve ontwikkeling van het

geretardeerde kind. De auteur benadrukt het angstwekkende effect van diagnostische uitspraken op ouders, die als reactie hierop de vitaliteit en het groeipotentieel van hun kind als het ware niet meer durven te vertrouwen en dit dan liever het zwijgen opleggen. In het boek wordt dit herhaaldelijk op een ontroerende manier gedemonstreerd. Het herinnert ons aan de noodzaak van gezonde, levendige objectrelaties voor een normale cognitieve ontwikkeling bij het jonge kind, en de fragiliteit van het psychische evenwicht van jonge moeders.

Niedecken beoogt in dit werk vooral de socioculturele situatie van verstandelijk gehandicapten te belichten. De 'institutionele verstandelijke beperking' zoals zij het noemt, is een georganiseerd geheel van maatschappelijk ingebedde mechanismen die te maken hebben met herkenning, diagnose, behandeling, begeleiding en bestuurd worden door de sociale fantasma's, samengevat in het begrip 'soul murder'. Haar hypothese is dat deze organisatie opgezet wordt om de angstwekkende innerlijke realiteit van de 'soul murder' aan banden te leggen. Niedecken geeft tevens goede referenties om haar stelling te staven.

Enkele kritische bedenkingen: de keuze van de Engelse term 'learning disability' komt me ongelukkig voor, daar ze het in haar betoog en de overduidelijke voorbeelden manifest heeft over 'verstandelijke handicap' versus 'retardatie', wat voor enige verwarring zorgt. Onze kinderpsychiatrische diagnose 'leerstoornis' veronderstelt immers een normale intelligentie met instrumentele moeilijkheden in de verwerking van de aangeboden leerstof. Er is een verwarrend gebruik van termen in dit vakgebied, namelijk 'learning disability' versus 'learning disorder' (waarmee correct vertaald inderdaad de categorie leerstoornissen van de DSM-IV wordt bedoeld) en het lijkt me van belang hierop te wijzen, daar de auteur dit mogelijk ook echt zo bedoeld heeft en een bepaalde inkleuring aan het begrip 'verstandelijke retardatie' geeft.

Dat Niedecken beklemtoont geen onderscheid te maken tussen primaire en secundaire verstandelijke handicap, daarbij de organische basis voor de eerste vorm over het hoofd ziend,

is gewaagd. Ze schijnt alle gewicht te leggen bij de vroege socialisatiebewegingen van de baby, die door zijn bizarre reacties een schrikreactie op het gezicht van de ouders leest en internaliseert.

Tevens valt het boek zwaar om lezen door de overdaad aan klinische voorbeelden en de toch wel wat deprimerende toon. Er is ook een wat polemische en provocatieve schrijfstijl, die misschien mede geïnspireerd is door politieke en sociaal-historische factoren, en een uitdrukking zou kunnen zijn van het verwerkingsproces door de Duitse tweede generatie van de nazi-erfenis.

Niettemin is dit boek een aanrader en wel om de volgende redenen: ten eerste is dit werk belangrijk voor de psychoanalytische conceptualisatie van het fenomeen 'verstandelijke handicap', dat weinig belangstelling geniet in de analytische literatuur. Het verlangen van de auteur om deze uitgesloten mensen een eigen 'taal' te geven die hen onttrekt aan de doodspiegels van een beangstigende maatschappij, poogt aan dit tekort tegemoet te komen. Hulpverleners die werken met verstandelijk gehandicapten zullen hier zeker een verruiming van hun diagnostisch en psychotherapeutisch denken en handelen aantreffen. Ten tweede is de culturele dimensie van het

werk een belangrijke aanvulling in ons denken omtrent de 'integratie van anders-zijn'. De auteur toont hier aan hoe verstandelijke retardatie geïnstitutionaliseerd wordt, zodat de doodswensen ten aanzien van deze mensen onbewust kunnen blijven. Door het stellen van een diagnose wordt de moeder ontschuldigd, maar worden deze patiënten als het ware 'geklasseerd' in een systeem, waarbij minder van hen verwacht wordt. De maatschappij voelt zich ontslagen van de verwachting hen als volwaardig te beschouwen, en zodoende worden de onderliggende agressieve wensen ten aanzien van de verstandelijk gehandicapten bevestigd. De doorwerking van onbewuste drijfveren in het ontstaan van het nazisme dient als kader om de potentieel destructieve krachten te bespreken die gemobiliseerd worden in elke samenleving wanneer ze geconfronteerd wordt met wat vreemd en verschillend is van het vertrouwde. Dit maakt het boek tijdloos én een prikkelende uitnodiging naar een anders belichten van intolerantie ten aanzien van 'de ander', een actueel thema.

Chr. Franckx is psychiater, lid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse en de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en werkzaam in privé-praktijk te Antwerpen.